

УДК 930(477) М. Грушевський

Конта Р. М.,

доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), konrost@ukr.net

ТЕОРІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ ТА НАЦІОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядається висвітлення в історіографії теорії етногенезу та націогенезу українців у працях М. Грушевського. Автор аналізує дослідження вчених, що торкаються цієї проблематики, та визначає перспективи для подальшого вивчення етнологічного наукового доробку вченого.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, етногенез, націогенез, етнологія.

Незважаючи на те, що науковий доробок М. Грушевського неодноразово ставав предметом наукового аналізу вчених, низка важливих проблем, пов'язаних з його науковою діяльністю, залишається недостатньо вивченою та по-різному трактується в історіографії. Це, зокрема, стосується наукової спадщини М. Грушевського як етнолога, оскільки цей напрям студій вченого тривалий час залишався поза увагою науковців. Крім того, подібний підхід до вивчення творчої спадщини М. Грушевського передбачає залучення широкої палітри історіографічних оцінок діяльності вченого не лише як етнографа, соціального антрополога), але й як фольклориста, літературознавця, а також краєзнавця. Це пояснюється не лише тим, що предметне поле цих наук подекуди перетинається, але й неоднозначністю трактування об'єкту дослідження цих дисциплін, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Історіографія порушеної проблеми починається, фактично, вже зі здобуттям Україною незалежності, коли постать М. Грушевського стала активно вивчатися дослідниками. Були, звичайно, й більш ранні спроби аналізу наукової спадщини вченого, зокрема, праці діаспорних дослідників (Л. Винар та ін.), але в них не виділялася етнологічна складова наукових здобутків М. Грушевського, через що вони не є предметом нашого дослідження.

Власне, з середини 1990-х рр. в історіографії почала розроблятися важлива проблема етнологічного характеру пов'язана з науковою спадщиною М. Грушевського – етногенез українського народу. Перші матеріали, що стосуються цього питання, були надруковані за результатами тематичних наукових конференцій, присвячених видатному українському вченому [12; 11; 15]. Першим таким дослідженням стала стаття Л. Залізняка, в якій М. Грушевський розглядався як фундатор наукової концепції походження українського народу [4]. Автор високо оцінив ранньослов'янську концепцію походження українського народу, сформульовану М. Грушевським, яка підтверджується, зокрема, й етнографічними та фольклорними даними.

Окремі аспекти методологічного характеру, що стосувалися питання етногенезу українського народу в баченні М. Грушевського, підняли на конференції І. Сенько та В. Делеган [13]. Автори, проаналізувавши працю вченого «Нарис українського народу», дійшли важливого висновку щодо правильності наукових прийомів М. Грушевського у визначенні етнічної території українців, які пройшли перевірку часом. Цьому сприяла здатність вченого розуміти етнічну ментальність того чи

іншого народу, але передусім українського. І. Сенько та В. Делеган зауважили, що багато в чому саме завдяки етнологічній та політичній діяльності М. Грушевського нині більшість українських етнічних земель об'єднані в одну державу.

Зазначена проблема піднімалася також і на наступній конференції, що була присвяченій 130-й річниці від дня народження М. Грушевського [14]. Автори дослідження В. Солошенко та В. Капелюшний зосередили свою увагу на питанні розселення і походження українського народу в науковій спадщині вченого. Наголошуючи на автономістичному підході М. Грушевського до етнічної спадщини Давньої Русі, автори відзначили, що проблема етногенезу українського народу є однією з найбільш актуальних проблем української історії, оскільки «вона охоплює такі фундаментальні поняття, як місце української народності в етногенезі східнослов'янських народів, час складання її етнічної території, мови, культури, етнічних відносин та етнічної самосвідомості» [14, с. 30].

Згідно з тезами В. Масненка [10], М. Грушевський вважав, що формування етнічної (національної) території пов'язане з опануванням своєї території. У випадку з українським етносом, враховуючи відсутність сталих природних кордонів, таке опанування власної території відбувається вже протягом півтори тисячі років. Саме стільки часу, згідно з поглядами М. Грушевського, відбувається процес національного формування українців.

Близькими до проблем етногенезу є проблеми обґрунтування єдності українських земель у науковій спадщині М. Грушевського, які підняв І. Гошуляк [2]. Автор наголосив на важливій ролі вченого щодо обґрунтування етнічної ідентичності українців разом з ідеологією української державності на всіх етнічних українських землях. Розробка ж і обґрунтування української поборницької концепції у творчості М. Грушевського, на думку І. Гошуляка, потребує подальшого дослідження.

Відтак в українській історіографії почали розроблятися окремі аспекти вивчення етногенезу українців в науковій спадщині М. Грушевського. Так, В. Крот у своїй статті проаналізував публіцистичні праці вченого та його практичні заходи, спрямовані на подолання регіональних розбіжностей, які існували на початку ХХ ст. серед українців [8]. Як зазначає автор, «М. Грушевський послідовно до кінця свого життя залишався переконливим поборником єдності українських земель» [8, с. 34]. Цю ідею він обстоював не лише своїми науковими та публіцистичними працями, але й на практиці: своєю активною громадською та суспільно-політичною діяльністю сприяв об'єднанню західноукраїнських земель та Наддніпрянщини. Отже, В. Крот виділив переважно політичний аспект науково-публіцистичної діяльності вченого, спрямованої на згуртування, наукове, культурне, громадське та економічне об'єднання усіх українських етнічних земель.

Багато праць опосередковано містить низку оцінок досягнень М. Грушевського стосовно етногенезу українців. Йдеться передусім про дослідження М. Глушка, який зауважив, що в працях «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи» та «Спірні питання староруської етнографії» вчений «...порушив дуже складні за характером історіософські проблеми – етногенезу українського народу, його історичного часу і простору, збіжності

давньої української території з етнічними землями наприкінці XIX – на поч. XX ст., етнокультурної тяглості й спадковості тощо» [1, с. 17].

Проблема етногенезу українського народу у працях М. Грушевського цікавить дослідників і досі. Найчастіше вони звертаються до багатотомного фундаментального дослідження М. Грушевського «Історія України–Руси». Натомість О. Лебедева, крім вищеназваної праці аналізує також «Звичайну схему «руської» історії й справу раціонального укладу історії східного слов'янства» [9]. Зокрема, проаналізувавши розселення слов'янських племен на території України, їх переміщення, історичну еволюцію тощо авторка дійшла висновку, що «... саме М. Грушевський є основоположником сучасної ранньосередньовічної теорії походження українського народу» [9, с. 289].

Водночас в загальних працях, що торкаються методології історії у творчості М. Грушевського, науковцями аналізується використання такої складної категорії, як «народ–нація», що багато в чому визначає бачення вченим історичного процесу. На цю проблему звернув увагу Л. Зашкільняк, який у процесі аналізу методологічних основ історичних праць М. Грушевського дійшов висновку, що останній уважав «народи–нації» такими, що складаються під впливом переважно об'єктивних та частково суб'єктивних умов. Ці умови підпорядковуються ідеї загального прогресу людства, але кожен народ виступає окремою індивідуальністю з властивими йому етнічно–культурними рисами. Таке бачення «народу–нації» у творчості М. Грушевського, на думку Л. Зашкільняка, породжує суперечність між етнічно–культурними і соціальними елементами народу як суб'єкта історії. Як наслідок, об'єктом історичного дослідження М. Грушевський визначав «етнографічну» соціальну спільність («народ–націю»), основним напрямом вивчення якої є дослідження її матеріальної та духовної складової. Згідно з думкою до Л. Зашкільняка, на початку XX ст. теоретичні погляди М. Грушевського здобувають чіткі обриси етнічно–соціальної доктрини, відповідно до якої «народ–нація», еволюціонуючи в конкретних природно–географічних умовах та у взаємодії з іншими народами, створює свою матеріальну і духовну культуру [5; 7].

У наступній статті [6] Л. Зашкільняк наголосив на тому, що М. Грушевський уважав найбільш стійким елементом суспільного життя народ–націю, яка є творцем і споживачем культурних цінностей, та яка, своєю чергою, трансформується залежно від змінюваних природно–соціальних обставин. Згідно з автором, «у зрілому віці М. Грушевський писав, що в соціальному житті діють лише емпіричні закономірності, які заперечують автоматизм і механічність прогресу. Ці емпіричні закономірності виявляються у дії біологічних, економічних, психологічних чинників...» [6, с. 20].

На важливості методологічної складової наукових досліджень М. Грушевського наголошує З. Зайцева, яка вважає, що саме це питання стало наріжним каменем непорозуміння між ученим та його учнями в межах НТШ та сприяло його розриву з цією інституцією [3, с. 76–77]. «Методологічні погляди українського вченого були своєрідним синтезом класичних зразків історіописання з новішими ідеями історіографії зламу XIX і XX ст. У центрі його концепції була категорія «народу–нації»

як етносоціальної спільноти, витвореної унаслідок тривалої еволюції під впливом природно–географічних, господарських і культурно–духовних чинників. Попри те, на відміну від романтиків і неоромантиків, М. Грушевський не надавав переважного значення культурно–психологічним особливостям, прагнучи повсякчас дотримуватися комплексності в з'ясуванні впливу чинників» [6, с. 19].

Цієї ж проблеми торкнувся у своїй статті С. Шамара, який досить слушно зауважив, що до останнього часу дослідники фактично оминали бачення М. Грушевським категорії «нація» як соціологічної. Автор аналізує вклад ученого в націологію. С. Шамара відзначив суперечливість поглядів М. Грушевського на націю, у трактуванні якої він залишився на півшляху від традиціоналістів до інструменталістів. Як наслідок, основна категорія етнології трактувалась ученим двоюко: як народ (у вимірі культури) та як, власне, нація (у політико–громадянському вимірі) [16].

Отже, як засвідчує аналіз історіографії, вчені неодноразово вивчали наукову етнологічну спадщину М. Грушевського. Зокрема, об'єктом наукових пошуків дослідників стала одна з ключових теоретичних проблем української етнології – проблема етногенезу та націогенезу українського народу в наукових працях ученого. Водночас етнологічний контекст дослідження проблеми цим не вичерпується. Залишається місце для комплексного аналізу дослідження М. Грушевським етно–та націогенезу українців, що має включати як ґрунтовний аналіз теоретичної концепції вченого, так і вивчення всього комплексу його наукових праць, пов'язаних із зазначеною проблемою.

Список використаних джерел

1. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. – 2008. – №1–2. – С.14–20.
2. Гошуляк І. Ідея єдності українських земель у творчості М. Грушевського / Іван Гошуляк // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С.230–237.
3. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / Зінаїда Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
4. Залізняк Л. М. Грушевський – фундатор наукової концепції походження українського народу / Леонід Залізняк // Михайло Грушевський: До 130-ї річниці від дня народження: Збірка матеріалів / ред. М. Оленковський. – Херсон: [б.в.], 1996. – С.8–10.
5. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. – 1999. – Ч.2–3. – С.233–253.
6. Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і європейська історична наука кінця XIX – початку XX століття / Леонід Зашкільняк // Вісник НТШ. – Львів, 2006. – Ч.36. – С.17–20.
7. Зашкільняк Л. Соціальні функції історії в оцінці Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Український історик. – Нью-Йорк, 2003. – №1–5 (156–160). – С.191–197.
8. Крот В. Проблема єдності українських земель в творчій спадщині М. Грушевського / В. Крот // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2007. – Вип.92. – С.33–34.
9. Лебедева О. Проблема походження українського народу у працях Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та «Історія України–Руси» / Ольга Лебедева // Українознавство. – 2009. – №4. – С.287–290.
10. Масненко В. Дискусії щодо етногенезу (націогенезу) українців в українській історичній та етнологічній науці 1920–х рр. / Віталій Масненко // Народознавчі зошити. – 2001. – №3. – С. 408–412.

11. Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського / голова ред. кол. А. Г. Слюсаренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1998. – 85 с.

12. Михайло Грушевський: До 130-ї річниці від дня народження: Збірка матеріалів [Текст] / ред. М. Оленковський. – Херсон: [б.в.], 1996. – 43 с.

13. Сенько І. М. Методичні засади М. Грушевського при вивченні історії українського народу / І. М. Сенько, В. В. Делеган // Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – С.76–83.

14. Солошенко В. М. М. Грушевський про розселення і походження українського народу / В. М. Солошенко, В. П. Капелюшний // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського / голова ред. кол. А. Г. Слюсаренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1998. – С.30–32.

15. Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – 104 с.

16. Шамара С. Нація в позитивістській школі Михайла Грушевського / Сергій Шамара // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II Регіональної науково-практичної конференції, К.; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар / Відп. ред. М. Х. Комісарчук; наук. ред. І. Б. Гирич. – К.: Книга-Вега, 2006. – С.99–104.

References

1. Hlushko M. Mykhaylo Hrushevskiyi – initsiator ta orhanizator etnografichnykh doslidzhen' v NTSh / Mykhaylo Hlushko // Narodoznavchi zoshyty. – 2008. – №1–2. – С.14–20.

2. Hoshulyak I. Ideya yednosti ukraiyins'kykh zemel' u tvorchosti M. Hrushevs'koho / Ivan Hoshulyak // Mykhaylo Hrushevs'kyi – naukovets' i polityk v konteksti suchasnosti. – K.: Ukraiyins'ka Vydavnycha Spilka, 2002. – С.230–237.

3. Zaytseva Z. Ukraiyins'kyu naukovyy rukh: instytutsional'ni aspekty rozvytku (kinets' XIX – pochatok XX st.) / Zinayida Zaytseva. – K.: KNEU, 2006. – 368 s.

4. Zaliznyak L. M. Hrushevs'kyi – fundator naukovoyi kontseptsiyi pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu / Leonid Zaliznyak // Mykhaylo Hrushevs'kyi: Do 130-yi richnytsi vid dnya narodzhennya: Zbirka materialiv / red. M. Olenkov's'kyi. – Kherson: [b.v.], 1996. – С.8–10.

5. Zashkil'nyak L. Metodolohichni pohlyady Mykhayla Hrushevs'koho / Leonid Zashkil'nyak // Ukraiyina moderna. – 1999. – Ch.2–3. – С.233–253.

6. Zashkil'nyak L. Mykhaylo Hrushevs'kyi i yevropeys'ka istorychna nauka kintsya XIX – pochatku XX stolittya / Leonid Zashkil'nyak // Visnyk NTSh. – L'viv, 2006. – Ch.36. – С.17–20.

7. Zashkil'nyak L. Sotsiyal'ni funktsiyi istoriyi v otsyntsi Mykhayla Hrushevs'koho / Leonid Zashkil'nyak // Ukraiyins'kyu istoryk. – N'yu-York, 2003. – №1–5 (156–160). – С.191–197.

8. Krot V. Problema yednosti ukraiyins'kykh zemel' u tvorchiy spadschyni M. Hrushevs'koho / V. Krot // Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Istoriya». – K., 2007. – Vyp.92. – С.33–34.

9. Lyebedyeva O. Problema pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu v pratsyakh Mykhayla Hrushevs'koho «Zvychnaya skhema «rus'koyi» istoriyi u sprava ratsional'noho ukladu istoriyi skhidnoho slov'yanstva» ta «Istoriya Ukraiyiny-Rusy» / Ol'ha Lyebedyeva // Ukraiyinoznavstvo. – 2009. – №4. – С.287–290.

10. Masnenko V. Dyskusiyyi shchodo etnohenezu (natsiohenezu) ukraiyintsiv v ukraiyins'kyi istorychniy ta etnolohichny nautsi 1920-kh rr. / Vitaliy Masnenko // Narodoznavchi zoshyty. – 2001. – №3. – С.408–412.

11. Mykhaylo Hrushevs'kyu i suchasnist': Materialy mizhnar. nauk. konf., prysvyachenoyi 130-richchyu vid dnya narodzhennya M.S.Hrushevs'koho / holova red. kol. A. H. Slyusarenko; Kyuyivs'kyu un-t im. Tarasa Shevchenka. – K.: Redaktsiyno-vydavnychy tsentr «Kyuyivs'kyu un-t», 1998. – 85 s.

12. Mykhaylo Hrushevs'kyu: Do 130-yi richnytsi vid dnya narodzhennya: Zbirka materialiv [Tekst] / red. M. Olenkov's'kyi. – Kherson: [b.v.], 1996. – 43 s.

13. Sen'ko I. M. Metodichni zasady M. Hrushevs'koho pry vuvchenni istoriyi ukraiyins'koho narodu / I. M. Sen'ko, V. V. Delehan // Spadschyna velykoho ukraiyntsa: nauково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – С.76–83.

14. Soloshenko V. M. M. Hrushevs'kyu pro rozselennya i pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu / V. M. Soloshenko, V. P. Kapelyushnyy // Mykhaylo Hrushevs'kyi i suchasnist': Materialy mizhnar. nauk. konf., prysvyachenoyi 130-richchyu vid dnya narodzhennya M. S. Hrushevs'koho / holova red. kol. A. H. Slyusarenko; Kyuyivs'kyu un-t im. Tarasa Shevchenka. – K.: Redaktsiyno-vydavnychy tsentr «Kyuyivs'kyu un-t», 1998. – С.30–32.

15. Spadschyna velykoho ukraiyntsa: nauково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – 104 s.

16. Shamara S. Natsiya v pozytyvists'kiy shkoli Mykhayla Hrushevs'koho / Serhiy Shamara // Hrushevs'kyu M. S. – derzhavotvorets', hromads'kyu diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II Rehional'noyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi, K.; Vinnytsya; Kam'yanets'-Podil's'kyu; Bar / Vidp. red. M. Kh. Komisarchuk; nauk. red. I. B. Hyrych. – K.: Knyha-Veha, 2006. – С.99–104.

Konta R. M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine, Kyiv), konrost@ukr.net

The theory of ethnogenesis and nation-building of Ukrainians in the works of M. Hrushevsky: historiographical interpretations

The article deals with the coverage in historiography of theory ethnogenesis and nation-building in the works of M. Hrushevsky. The author analyzes the research of scholars concerning this issue and determines the prospects for further study of ethnological heritage of scientist.

Keywords: M. Hrushevsky, historiography, ethnogenesis, nation-building, ethnology.

Konta P. M., доктор исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), konrost@ukr.net

Теорія етногенезу та націоногенезу українців в трудах М. Грушевського: історіографічні інтерпретації

Рассматривается освещение в историографии теории этногенеза и национогенеза украинцев в трудах М. Грушевского. Автор анализирует исследования ученых, касающиеся этой проблематики, и определяет перспективы для дальнейшего изучения этнологического научного наследия ученого.

Ключевые слова: М. Грушевский, историография, этногенез, национогенез, этнология.

* * *

УДК 94(477):930(470+571)«1900/1914»

Обершт О. М., аспірант кафедри історії України, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна, Чернівці), obersht.ia@gmail.com

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕЯХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дана стаття покликана актуалізувати вивчення російського націоналістичного руху на території України, шляхом виокремлення «українського питання» в його концепціях та практиці. Автор публікації звертає увагу на українсько-російську боротьбу навколо проблеми мови викладання в початкових школах, яка загострилась під час роботи III Державної Думи. Світло на характер відносин російського та українського національних проектів проливає резолюція Клубу російських націоналістів м. Києва від 12 травня 1908 р., як реакція на «законопроекти 37ми депутатів». У статті проаналізовано поняття «мазепинства», введеного для збереження «малоросійського» простору в межах російського проекту.

Ключові слова: російський націоналізм, «мазепинство», «законопроекти 37ми депутатів», «українське питання», українофільство.

Національне питання було однією з ключових проблем розвитку Російської імперії протягом XIX – XX ст. Частина російського суспільно-політичного простору